

TRANSFORMÁCIA VYUŽÍVANIA KULTÚRNEJ KRAJINY NA PRÍKLADE KATASTRÁLNEHO ÚZEMIA JAKUBAN ZA OSTATNÝCH 50 ROKOV

Michaeli Eva

Abstract: *The structure of cultural landscape is a result of long-lasting process of co-influence of human beings and nature in the historical development. In Slovakia the most intensive changes of landscape structure were realized over the last 40 – 50 years. A new wave of changes in cultural landscape structure was realized mainly over the last decade, predominantly in the submountain and mountain areas. These changes are considered positive from the aspect of ecological stability and landscape diversity. On the contrary, some social groups consider changes negative and perceive them as a degradation of landscape.*

Key words: *land use, land use transformation, factors of land use transformation*

Úvod

V súčasnej reálnej krajine Slovenskej republiky rozlišujeme dve základné skupiny krajinných typov, ktoré poskytujú odlišné podmienky pre život človeka a rozvoj jeho aktivít. Skupina nížinných krajinných typov je z hľadiska rozdielov medzi vlastnosťami krajinných jednotiek a podmienkami pre hospodársku exploatáciu homogénnejšia. Skupina horských krajinných typov predstavuje veľmi kontrastnú mozaiku (Drdoš 1977, Atlas SSR 1980). Základná skupina horských krajinných typov patrí v Slovenskej republike do horskej sústavy Karpát a skladá sa z dvoch krajinných typov: kotlín a pohorí. Najväčšie zmeny vo využívaní krajiny sa odohrali u nás v krajinnom type vysoko položených kotlín a brázd a v pohoriach.

Teoreticko-metodologické východiská problematiky

Zmeny vo využívaní kultúrnej krajiny sú územne diferencované v závislosti na fyzicko-geografických, a humánno-geografických podmienkach. Medzi jednotlivými regiónmi existujú značné rozdiely, najmä v charaktere zmien využívania pôdy, resp. hospodárenia s pôdou.

Podľa Lipského (1999) najmenšie zmeny vo využívaní pôdy sú v úrodných, poľnohospodársky intenzívne využívaných nížinách a čiastočne nízko položených kotlinách. Najväčšie zmeny prebiehajú v podhorských a horských oblastiach.

V jednotlivých regiónoch, prípadne katastrálnych územiach sú zmeny využívania kultúrnej krajiny, najmä v súčasnosti, závislé na produkčnosti pôd, klimatických pomeroch a dostupnosti územia pre mechanizáciu. Ak reliéf nekladie prekážky, klimatické pomery sú priaznivé a produkčná schopnosť pôd - úrodnosť je vysoká, intenzita zmien je malá.

V horských a podhorských oblastiach, kde sú málo produkčné orné pôdy a málo produkčné trávne porasty, ale aj horšie klimatické podmienky, rapídne ubúda ornej pôdy, a vôbec

Prof. RNDr. Eva Michaeli, PhD., Katedra geografie a regionálneho rozvoja, Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove, Ul. 17. novembra 1, 081 16 Prešov,
e-mail: michaeli@unipo.sk

poľnohospodárskej pôdy, a dochádza k zatravnňovaniu a zalesňovaniu, najmä v ostatnom decéni po rozpade poľnohospodárskych družstiev. Častým javom je nárast opustenísk (dezertovaných plôch), ktoré nie sú obhospodarované. Klasickým príkladom opustených plôch v katastrálnych územiach vidieckych sídel sú riečne nivy, ktoré sú ponechané na samovoľný vývoj alebo neraz slúžia, najmä nad, resp. pod intravilánom obce ako lokality pre divoké skládky domového odpadu. Strmé svahy so sklonom 20° a viac podliehajú zvyčajne zatravnneniu s hojným výskytom plevných druhov a potom zalesneniu.

Ďalším javom je záber poľnohospodárskej pôdy bytovou a priemyselnou výstavbou a výstavbou infraštruktúry. Príčiny transformácie využívania kultúrnej krajiny sú rôzne. Faktory, ktoré podmieňujú tieto zmeny sú následné:

1. **Organizačné faktory:** Zlučovanie katastrálnych území, záber katastrálneho územia, resp. jeho časti pre iné účely.
2. **Sociologické faktory:** Od druhej svetovej vojny sa popretím tradícií (strata súkromného vlastníctva) za socializmu a násilným zakladaním družstiev vytratil vzťah k pôde ako vlastníctvu – zdroju obživy u väčšiny populácie, najmä v súvislosti s novými pracovnými príležitosťami v priemysle a službách.
3. **Ekonomické faktory:** Konkurencia v podmienkach trhového poľnohospodárstva, rozpad poľnohospodárskych družstiev, tlak na záber pôdy pre iné ako poľnohospodárske účely, zmena vlastníckych pomerov atď.
4. **Prírodné faktory:** Úrodnosť pôd – produkčné kategórie pôd (svahovitosť, zamokrenie, skeletnosť, hĺbka pôdy, erózia, vysoký obsah ílovitých častíc v pôde, obťažná dostupnosť), nepriaznivé klimatické podmienky atď.

Zmeny vo využívaní krajiny vo vidieckom priestore z aspektu jej geoekologickej štruktúry sú v podstate pozitívne. Zvýšila sa jej ekologická stabilita (pribudli biocentra, biokoridory, interakčné prvky). V dôsledku výpadku používania nadmerného množstva syntetických hnojív, pesticídov, herbicídov, ťažkej a hlučnej strojovej techniky zvýšila sa biodiverzita krajiny, retenčná schopnosť krajiny a znížila sa erózia pôdy a miestami aj riziko záplav.

Negatívne dôsledky sa prejavujú opticky v určitom akoby spustnutí krajiny (nárast trvalých trávnych porastov – neudržiavané lúky a pasienky, opusteniská, podmienené orné pôdy a trávne porasty, nárast plôch ruderalnej vegetácie a zhoršenie priechodnosti krajiny). Uvedené zmeny sa dotýkajú predovšetkým vidieckej krajiny (Lipský, 1999).

Interpretácia zmien vo využívaní krajiny v Jakubanoch

Katastrálne územie Jakuban sa rozprestiera v mierne teplej kotlinovej krajine Spišsko-šarišského medzihoria (podcelok Jakubianska brázda), do ktorej zasahuje z východu mierne chladný krajinný typ vrchovín Hromovca. Jakubianska brázda predstavuje krajinný podcelok Spišsko-šarišského medzihoria. Brázda je zovretá medzi Levočskými vrchmi na juhozápade a Hromovcom na severovýchode. Je budovaná málo odolnými ílovcovými súvrstviami centrálnokarpatského paleogénu. Vznikla eróznou-denudačnými procesmi. Amplitúda rozčleneného pahorkatinného georeliéfu nepresahuje 180 m. Nadmorská výška dosahuje 620 – 800 m. Jakubianska brázda je odlesnená, prevažujú tu trávnaté plochy s lesnými enklávami. Je to typ brázdovitej krajiny s kultúrnou lesostepou, sústredenými sídlami a poľnohospodárskou funkciou.

Pásmo Hromovca má amplitúdu reliéfu 181 – 310 m. Nadmorská výška chrbtov je v západnej časti nad 700 – 800 m. Budujú ho odolné súvrstvia centrálnokarpatského paleogénu – šambronske vrstvy (pieskovce, zlepenice, ílovce) a bazálne paleogénne karbonatické zlepenice a pieskovce. Na tektonickú poruchu v západnej časti Hromovca sa viaže výver minerálnych vôd v novoľubovnianskych kúpeľoch. Reliéf sa vyznačuje značnou členitosťou a typickým vrchovinným rázom. Lesnej pokrývky je málo, prevažujú trávnaté plochy. Hromovec predstavuje neosídlenú vrchovinnú krajinu s kultúrnou lesostepou so zmiešanou funkciou (lesohospodárska, poľnohospodárska a turisticko-rekreačná funkcia).

Lukniš (1946) predkladá vo svojej monografii Jakubany komplexnú geografickú charakteristiku katastrálneho územia obce, počnúc polohou, prírodnými pomermi obce cez hospodárenie a rytmus prác počas roka. Autor tu popisuje rozloženie kultúr – teda využívanie krajiny v roku 1946.

Katastrálne územie obce malo v tomto období rozlohu 6577 ha a patrilo k najrozsiahlejším na Spiši. Autor delí územie vtedajšej obce na časť poľnú a časť hôrnu a uvádza pre každú z nich zvlášť kvalitatívne i kvantitatívne využitie zeme (kultúry a plochy v ha, Tab. 1).

Tab. 1 Hospodárenie s pôdou v roku 1946

Kultúra	Poľná časť ha	Hôrná časť ha	Spolu
orná pôda (role)	1301	-	1301
lúky	119	1590	1709
pasienky	80	497	577
lesy (hory)	23	2800	2823
záhrady	2	-	2
neplodná plocha	85	80	165
Spolu	1610	4967	6577

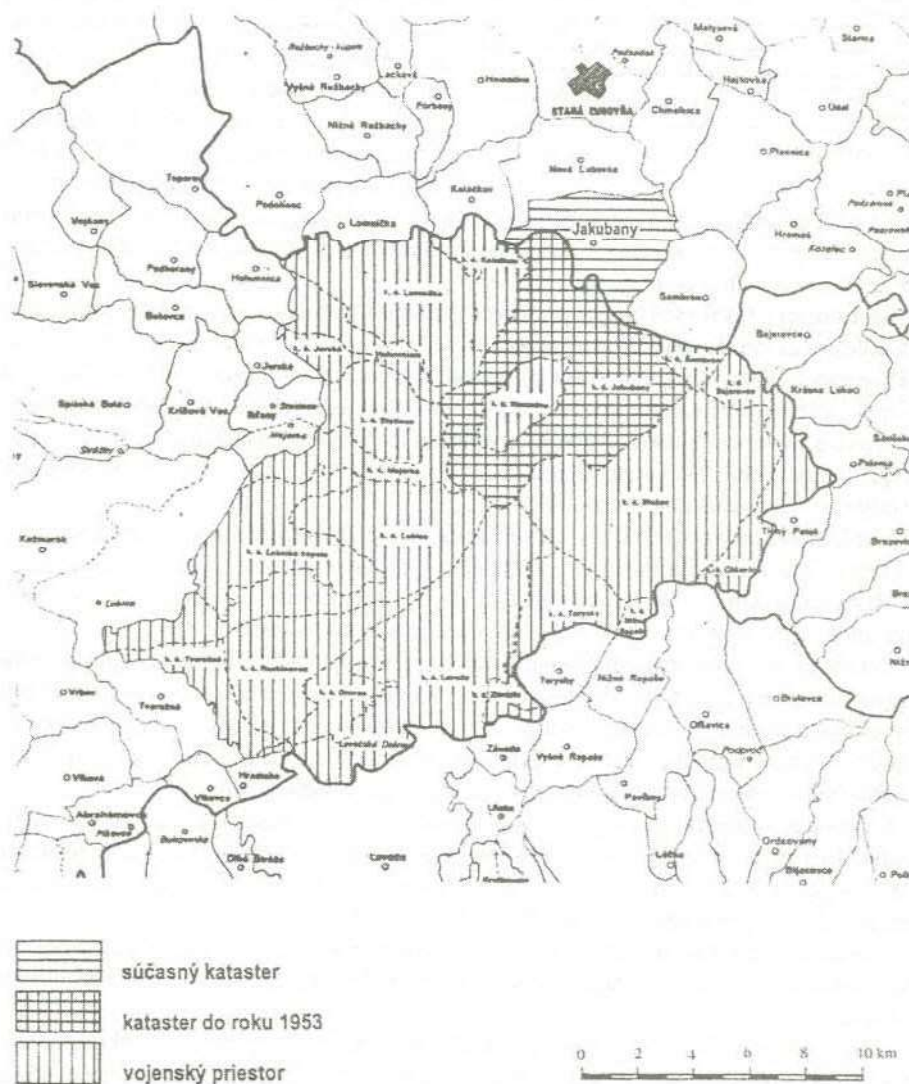
Stav k roku 1946 (Lukniš 1946)

Prvým faktorom, ktorý spôsobil zmenu v štruktúre využívania krajiny v katastrálnom území Jakubany boli **organizačné zmeny** v roku 1953. Vtedy vznikol v Levočských vrchoch, do ktorých zasahovala veľká časť katastrálneho územia obce, vojenský výcvikový priestor Javorina (dnes vojenský výcvikový priestor Kežmarok). Boli vystránené obce Ľubické kúpele, Blažov, Ruskinovce, Dvorce, Čerťaz. Intravilány obcí boli v vojenskom priestore zbúrané a v doline Ruskinovského potoka boli postavené nové ubytovacie priestory pre armádu. Vznikla tu protiletadlová, tanková a pechotná strelnica. Pre vojenský priestor bolo odobratých 33 000 ha lesa lúk a pasienkov. Z katastrálneho územia Jakubany to bolo 4960 ha. V súvislosti s tým bola v obci vyhlásená stavebná uzávera (stavalo sa však bez stavebného povolenia za pomerne dramatických okolností). Čierne stavby boli likvidované vojenským spôsobom. Ten istý osud stihol aj pastierske sídla v časti katastrálneho územia, ktorá bola začlenená do vojenského priestoru. Cieľom štátnej moci bolo obec Jakubany zlikvidovať a obyvateľov rozptýliť do bytových domov do viacerých okolitých sídel, kvôli bezpečnosti a plnému využívaniu vojenskej strelnice. Obyvatelia Jakubany sa postavili tvrdo na odpor a obec sa zachovala. V roku 1948 bola zoštátnená cirkevná pôda (62,5 ha), pestoval sa na nej ľan pre textilný priemysel v Kežmarku. Od roku 1953 (po vzniku vojenského priestoru) južná hranica katastrálneho územia obce prebieha približne po línii, ktorou oddelil Lukniš (1946) vo svojej práci dve fyziognomicky i hospodársky odlišné časti jakubanského katastrálneho územia, severnú podhorskú a južnú horskú. V tomto období do-

šlo k výraznej zmene vo využívaní krajiny. Násilne bol zlikvidovaný tradičný pastiersky spôsob hospodárenia v horskej časti územia. V roku 1953 zanikol i urbariát, ktorý riadil hospodárenie v jakubanských lesoch. Lesy prešli do vlastníctva štátu. Spravovali ich vojenské lesy a majetky v Kežmarku. Územie bolo vojensky strážené a do vojenského priestoru mohli vstúpiť iba zamestnanci lesov, ktorí mali priepustku, obyvatelia Jakubian priepustku nikdy nedostali. Situácia medzi obyvateľmi obce a vojenskými lesmi bola veľmi napätá.

VOJENSKÝ PRIESTOR KEŽMAROK

Mapa 1

V podhorskej časti územia s výmerou 1301 ha ornej pôdy a 200 ha trvalých trávnych porastov ostalo klasické hospodárstvo súkromných roľníkov. Tento typ hospodárenia pretrval viac ako 25 rokov. Jakubanci kládli vytrvalý odpor založeniu jednotného roľníckeho družstva. Nedostatok krmiva pre dobytok riešili veľmi nevýhodnou dohodou s vojen-skými lesmi, ale až po roku 1968, kedy sa situácia mierne upokojila (Tab.2).

Tab. 2 Hospodárenie s pôdou v roku 1953

Využitie zeme	Výmera v ha
orná pôda	1301
lúky	119
pasienky	80
lesy	23
záhrady	2
neplodná plocha	85
Spolu	1610

Stav k roku 1953

Prvý pokus o založenie jednotného roľníckeho družstva vznikol v roku 1948, kedy bola zoštatnená cirkevná pôda (62,5 ha), na ktorej sa pestoval ľan. Bol to neúspešný pokus o spoločné hospodárenie. K ďalšej organizačnej zmene došlo v januári 1978, kedy bolo v obci založené jednotné roľníckeho družstvo (omnoho neskôr ako v iných regiónoch), ktoré sa v roku 1979 zlúčilo s družstvom v Starej Ľubovni. Vzniklo JRD Rozkvet. Bola skonfiškovaná cirkevná

pôda a pôda amerických vysťahovalcov. Obyvatelia Jakuban si ponechali iba pozemky pod domami ako prídumové záhrady a tiež akési záhumienky, predstavujúce dlhé pásy pozemkov za tzv. nádvoriami pri domoch.

Sociologické faktory zohrali v štruktúre využívania krajiny katastrálneho územia Jakuban dôležitú úlohu. Jakubanci predstavujú sociálnu skupinu, ktorá mala obdivuhodne hlboký vzťah k pôde. Tento pretrvávajú prakticky doposiaľ. Kládli odpor záberu pôdy pod vojenský výcvikový priestor, vysťahovaniu obce – teda jej likvidácii, kládli odpor stavebnej uzávere a takmer 25 rokov odolávali založeniu jednotného roľníckeho družstva, za pomerne dramatických okolností. Štátna moc použila všetky donucovacie prostriedky, ale ich odpor v plánovanej miere nezlomila.

V roku 1992 bola v obci obnovená Urbárska spoločnosť obce Jakubany, ktorá požiadala o registráciu. Zabránila zamestnancom vojenských lesov v ťažbe dreva v bývalom jakubanskom katastrálnom území. Spoločnosť dnes riadi a spravuje jakubanské lesy, ťaží a spracováva drevo a ponúka obyvateľom obce pracovnú príležitosť.

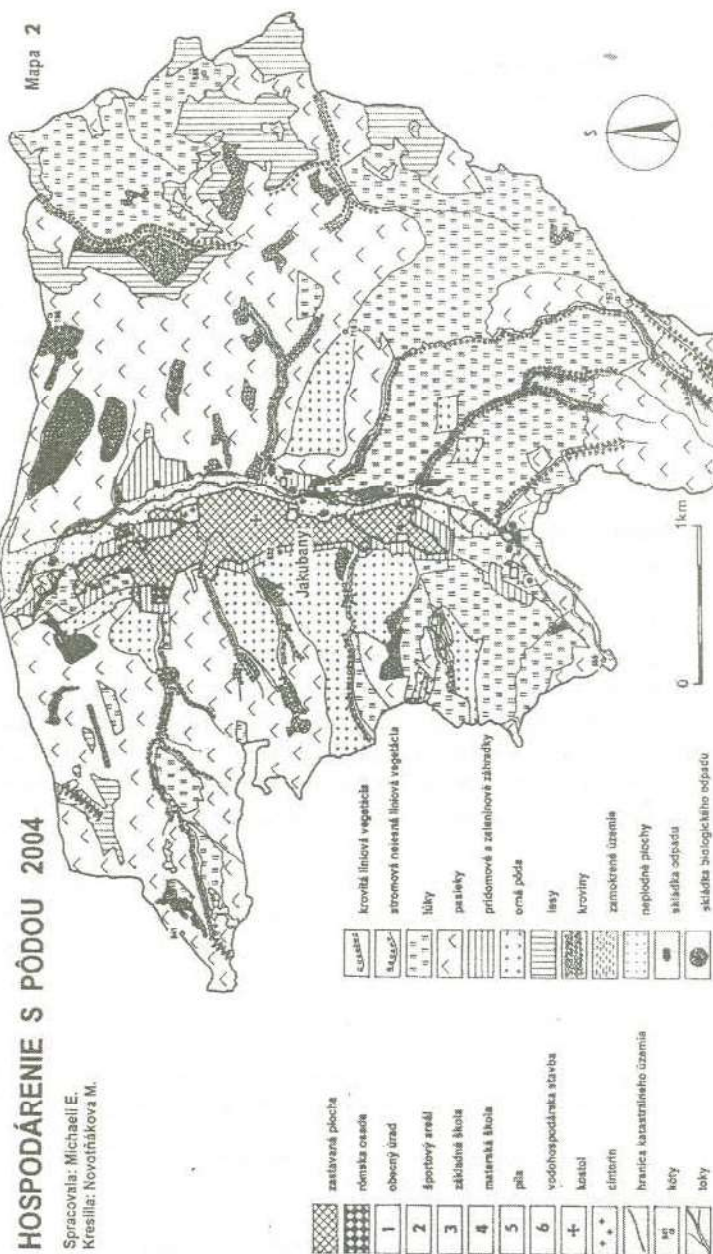
Jakubany ležia v prekrásnom čistom prírodnom prostredí. Bližšie i širšie okolie ponúka mnoho atraktivít pre rozvoj cestovného ruchu. V obci podľa terénneho výskumu je 53 neobývaných dreveníc. V podobných sídlach v Spišskej Magure a inde sa drevenice transformujú na objekty pre individuálnu rekreáciu a obce sa menia na chalupárske osady. V Jakubanoch sme tento trend pri terénnom výskume nezaznamenali.

Ekonomické faktory. Vplyvom konkurencie v trhovom poľnohospodárstve došlo k rozsiahlym zmenám vo využívaní krajiny v katastrálnom území obce. Významne poklesol podiel ornej pôdy a vzrástol podiel trvalých trávnych porastov. Na ornej pôde sa dnes pestujú v družstve prevažne liečivé byliny, málo obilnín a zemiakov.

Z **prírodných faktorov** veľký vplyv na transformáciu využitia krajiny v katastrálnom území Jakuban majú predovšetkým typologicko-produkčné kategórie ornej pôdy a trvalých trávnych porastov.

Absolútnu prevahu tu majú málo produkčné orné pôdy (07) a málo produkčné trávne porasty (T3). Pozdĺž Jakubanky a jej prítokov sa rozprestiera široký pruh neplodných plôch, ktoré sú ponechané na samovoľný vývoj. Väčšina pôd patrí do kategórie stredne ťažkých

až ťažkých pôd. Polia sú ťažko prístupné pre mechanizáciu. Sklony svahov sa pohybujú od 6° do 24°. Približne 80 % pôdnej pokrývky na území je ohrozené vodnou eróziou. Nepriaznivé sú aj klimatické pomery (chladná oblasť, okrsok C1).

Pod vplyvom uvedených faktorov došlo v severnej časti katastrálneho územia Jakubčan od roku 1979 k úplnej transformácii využitia krajiny (Tab. 3). Z pôvodných 1308 ha ornej pôdy ostalo iba 138 ha a 199 ha trvalých trávnych porastov (lúky a pasienky) sa rozšírilo o 1080 ha.

Tab. 3 Hospodárenie s pôdou

Využitie zeme	Výmera v ha
orná pôda	138
lúky a pasienky	1279
lesy	133
záhrady+ orná pôda	35
neplodná plocha	90
Spolu	1675

Stav k roku 2004

Poľnohospodárske družstvo v Novej Ľubovni ku ktorému patrí aj katastrálne územie Jakubčan sa špecializuje na mliečne hospodárstvo a na pestovanie liečivých bylín najmä na export. Zatrávnenie svahov zmiernuje eróziu pôdnej pokrývky a do určitej miery stabilizuje podpovrchové plazivé a zosuvné procesy.

Záver

Zmeny vo využívaní krajiny z aspektu jej geoekologickej štruktúry sú v podstate pozitívne. Zvýšila sa jej ekologická stabilita (pribudli biocentra, biokoridory, interakčné prvky). V dôsledku výpadku používania nadmerného množstva syntetických hnojív, pesticídov, herbicídov, ťažkej a hlučnej strojovej techniky zvýšila sa biodiverzita krajiny, retenčná schopnosť krajiny a znížila sa erózia pôdy a miestami aj riziko záplav.

Zmeny vo využívaní krajiny sa prejavujú aj opticky, v určitom akoby spustnutí krajiny (Lipský, 1999). Dochádza k nárastu plôch trvalých trávnych porastov - neudržiavané lúky a pasienky, opusteniská, vznikla kategória podmienených orných pôd, narástli plochy ruderalnej vegetácie a zhoršila sa priechodnosť krajiny). Uvedené zmeny sa dotýkajú predovšetkým vidieckej krajiny v podhorských a horských oblastiach Slovenska.

Poznámka: Príspevok je súčasťou riešenia grantových projektov VEGA č. 1/0367/03 Vývojové tendencie regionálnych komplexov východného Slovenska v období globalizácie a transformácie slovenskej spoločnosti a ich potenciál pre ďalší rozvoj (ved. projektu R. Matlovič).

Literatúra

- Atlas Slovenskej socialistickej republiky 1980. Slovenská geodézia a kartografia a GÚ SAV, Bratislava. Mazúr, E. ed.: Kapitola VIII. Fyzickogeografické – geoekologické krajinné jednotky. Mapa č.1.
- DRDOŠ, J. 1977 : Regionálne krajinné štruktúry v SSR a životné prostredie. Životné prostredie, r. XI. č. 3, VEDA SAV, Bratislava, s. 127 – 130.
- KUNDEA, M., 2004: Jakubany včera a dnes. 190 s.
- LIPSKÝ, Z., 1999: Sledovanie zmien v kultúrnej krajine. Česká zemědělská univerzita v Praze, Lesnická fakulta. Ústav aplikované ekologie Kostelec nad Černými lesy. Učebné texty, 70 s.

- LUKNIŠ, M., 1946: Jakubany. In: FERIANC, O. ed.: Sborník prác Prírodovedeckej fakulty Slovenskej univerzity v Bratislave, ACTA operum Facultatis rerum naturalium Universitatis Slovaca Bratislavae, Sväzok XIV., Tomus XIV. Práce geografického ústavu č. 2, 69 s.
- LUKNIŠ, M., PLESNÍK, P., 1961: Nížiny, kotliny a pohoria Slovenska. Obzor Bratislava, 153 s.
- MICHAELI, E., 1997: Vybrané aspekty stavu životného prostredia v katastri obce Drienov a návrh opatrení na jeho skvalitnenie. In: Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešoviensis. Prírodné vedy – biológia – geografia – chémia, roč. XXVIII. Prešov, s. 177 – 202.
- MICHAELI, E., KANDRÁČOVÁ, V. 1985: Racionálne využívanie potenciálu krajiny na príklade Šarišských Michalian. Geografický časopis r. 37, č. 1, s. 394 – 412.
- SOPÓCI, J., BÚŽIK, B., 1997: Základy sociológie. SPN Bratislava, 124 s.

**TRANSFORMATION OF THE LAND USE OF CULTURAL LANDSCAPE ON THE
EXAMPLE OF CADASTRAL TERRITORY OF THE JAKUBANY VILLAGE
OVER THE LAST FIFTY YEARS**

Summary

From the geoeological point of the landscape structure, the changes in the landscape use are positive in essence. The ecological stability has increased (rising number of biocenters, biocorridors, and interaction elements). Due to the stoppage of excessive use of artificial fertilizers, pesticides, herbicides, heavy and noisy machinery the biodiversity and retentive ability of the landscape have increased and the soil erosion as well as the danger of floods have decreased. The negative consequences are reflected in optical dilapidation of landscape (the increasing permanent ground cover – not sustained meadows and pastures, category of conditioned arable soils and grass vegetation, the increase of areas with ruderal vegetation and deterioration of landscape clearness). The above changes are predominantly connected with rural landscape in submontane and montane areas of Slovakia.

Recenzovali: Doc. Ing. Jozef Vilček, PhD.

Doc. RNDr. René Matlovič, PhD. mim. prof. PU